

РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Верховцева Ірина Геннадіївна

Паніперський проєкт з управлінської модернізації Російської імперії: етапи реалізації (ракурс глобалістики)

УДК 316.32+352.075
DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2022-4.13>

Верховцева Ірина Геннадіївна
докторка історичних наук, доцентка,
професорка кафедри психології
та соціально-гуманітарних дисциплін
Державного університету
інфраструктури та технологій
вул. Кирилівська, 9, Київ, Україна

У предметному полі глобалістики актуалізовано вивчення управлінського оновлення Російської імперії впродовж «довгого XIX ст.» як паніперського проєкту, вагомим складником якого було запровадження в ній місцевого самоврядування. Наголошено, що проєкт не мав аналогів у світовій практиці, оскільки його метою було встановлення керованості значною частиною Євразії, об'єднаної в кордонах цієї держави. З огляду на те, що понад 9/10 населення країни мешкало на селі та характеризувалося надзвичайною етно- і соціокультурною строкатістю, увагу зосереджено на сільському сегменті модернізаційно-управлінських заходів. Уперше в науковій літературі етаповано діяльність імперської влади з уніфікації управління селом: 1765–1827 рр.; 1828–1850-і рр.; 1860-і–1870-і рр.; 1880-і–1917 рр. Критерієм їх викремлення стали зміни реформаторської парадигми. На перших двох етапах орієнтирами були європейські принципи розбудови модерного місцевого самоврядування. Натомість на двох останніх етапах реформаторство відбувалося поширенням на села всіх регіонів самоврядних практик традиційних громад північно-західних великоруських губерній у азійські регіони. Внаслідок такого управлінського псевдооновлення країни було створено своєрідні селянські «скріпи» імперського простору. Це суперечило базовим ідеям модерного місцевого самоврядування як територіального й безстанового, сприяло консервації на чималій частині Євразії традиційності. На останньому етапі імперська влада вдалася до грубого втручання у самоврядну діяльність сільських громад, перерозподіляючи їх ресурси. У перші роки XX ст. це зумовило масштабний опір села й початок селянської революції. За її умов сільське самоврядування сприяло територіальній організації виступів найбільшої соціальної верстви. У часи Першої світової війни антиімперські настрої на селі посилювалися, що вилилося в потужні повстання, сприяло розгортанню громадянського протистояння та каталізувало фатальний фінал Російської імперії, вагомою мірою спричинений суперечливими кроками влади в контексті реалізації паніперського проєкту з управлінської модернізації села.

Ключові слова: історична глобалістика, Російська імперія «довгого XIX ст.», управлінська модернізація, місцеве самоврядування, сільське самоврядування.

Вступ. Оголосивши себе на початку 1990-х рр. правонаступницею СРСР і Російської імперії, нині Російська Федерація здійснює політику геноциду щодо українців, що повною мірою проявилось під час повномасштабної військової агресії проти України, розпочатої режимом В. Путіна 24.02.2022 р. Неодноразово цей режим письмово та усно – в промовах пролітичного керівництва, творах псевдонаукового характеру, заявляв про необхідність повернення до складу Росії тої частини її «історичної спадщини», де на початку 1990-х рр. постали суверенні та незалежні країни, зокрема, Україна [17, с. 488–498, 521–523, 529]. Це зумовлює, крім іншого, осмислення досвіду імперіобудівництва на теренах імперії Романових, зокрема, паніперського проєкту з її управлінського оновлення в «довгому XIX ст.», оскільки розробка та реалізація цього проєкту істеблшментом країни свідчила про штучність імперського простору, зшитого експансією Романових та їх попередників. З огляду на це, пошуки і спроби втілення тими часами

імперською владою Росії управлінських моделей, які мали інтегрувати в єдиний державний простір захоплені території – батьківщини народів континенту, вказують: конструкт «історична спадщина Росії», що отримав нове життя на початку 2000-рр., є штучним ідеологічним конструктом та свідченням імперських амбіцій Російської Федерації.

Крім цього, актуальність постановки проблеми полягає в необхідності узагальнення в предметному полі глобалістики практичного досвіду управлінської модернізації Російської імперії (її кордони на пізньому етапі існування останньої обіймали чималу частину Євразії – макрорегіон Сибір, більшість території макрорегіону Східна Європа, чималу частину Середньої Азії, до 1867 р. північноамериканську Аляску) в контексті реалізації в ній потужної світової мегатенденції – місцевого самоврядування. Вирішення цього завдання сприятиме урізноманітненню емпіричної бази імперіологічних досліджень та заповненню лакун у вивченні світового досвіду управління величезними територіями,

розробленню стратегій соціально-політичної стабілізації країн і міжнародних регіонів.

Студювання проблеми розпочато новітніми дослідниками кінця ХХ – початку ХХІ ст. (радянські вчені через відомі причини вивчення управлінської модернізації Російської імперії ігнорували). Наразі слід констатувати наявність вагомого доробку щодо модернізації управління селом у Російській імперії, розбудови загальноімперської системи сільського самоврядування, інтеграції в загальнодержавний адміністративний і соціокультурний простір тубільців окраїнних регіонів, поширення в них волосного самоврядування [1–3; 8–11; 14; 15; 18; 22–25]. Серед праць зарубіжних західних вчених слід вказати на розробку австрійського історика А. Каппелера, який проаналізував аспекти управлінського оновлення країни, в тому числі проблеми його бюрократичного забезпечення та управління «іноземцями» [12]. Однак загалом дослідники-імперіологи не приділяють достатньої уваги управлінській модернізації «Третього Риму» з його 9/10 сільського населення, що, безумовно, не сприяє адекватним уявленням про процеси модернізації в цій імперії. Завдання ж осмислити її управлінське оновлення в «довгому ХІХ ст.» як панімперський проєкт у ракурсі глобалістики науковцями досі не сформульовано, хоча перші спроби фрагментарного характеру здійснено [5–7].

Мета та завдання. З огляду на територіальні й часові рамки заявленої теми, авторка не прагне її всебічного висвітлення і визначає за мету узагальнити в предметному полі глобалістики реформаторський досвід з управлінського оновлення Російської імперії в «довгому ХІХ ст.» в її сільському сегменті з огляду на те, що практично 90% населення країни мешкало на селі й характеризувалося надзвичайною етно- та соціокультурною строкатістю. Завданням даної розвідки стало визначити та обґрунтувати основні етапи вказаного реформаторства.

Методологія дослідження. Специфіка теми зумовила принципи і методи її студювання. Насамперед це принципи науковості, історизму, а також, крім загальнонаукових, низка спеціально-історичних методів: історико-типологічний, історико-генетичний, історико-хронологічний. Послугування ними сприяло осмисленню предмету вивчення в органічному взаємозв'язку загального й частного з урахуванням їх реального контексту, типізації напрямів управлінсько-реформаторської діяльності в Російській імперії, виокремленню як органічного складника реформаторства у сфері сільського самоврядування, визначенню основних етапів цієї діяльності з обґрунтуванням відповідного критерію. У рамках історико-типологічного методу щодо мешканців країни, які проживали у поселеннях сільського типу (селах, селищах, аулах, кішлаках тощо), з огляду на аграрне госпо-

дарювання та відповідний спосіб життя, у статті вживається термін «селяни». Щодо вказаних населених пунктів вживається термін «село».

Результати. У «довгому ХІХ ст.» (ним в історичній літературі позначають період з останньої третини ХVІІІ ст. до 1917 р.) Російська імперія була найбільшою за площею державою світу, поєднуючи в своїх кордонах величезні території, розташовані в Східній Європі, Північних Азії та Америці (до 1867 р. Росія володіла Аляскою). Хоча стратегію управлінської модернізації країни започаткував Петро І, за Катерини ІІ таке реформаторство набуло відчутних рис раціоналізації і стандартизації у відповідності з європейськими ідеями регулярної / «добре впорядкованої» поліцейської держави. Потужний імпульс цьому дали зусилля тогочасного вищого істеблшменту з подолання фінансової кризи, в стані якої країна перебувала впродовж усього ХVІІІ ст. (на його кінець державний борг сягнув трьох річних бюджетів – близько 200 млн крб) та необхідність опанування ресурсами новоприєднаних регіонів. Нагальними стали завдання соціального впорядкування імперського простору та створення якісно нової системи оподаткування в контексті розбудови ефективного урядування. Оскільки основним товаровиробником, працею якого наповнювалась державна скарбниця, був аграрій (селянин), першочергове значення мала розробка нового управління імперським селом. Усвідомлювали це освічені бюрократи крізь призму панімперських завдань, адже без встановлення контролю над гігантськими аграрними ресурсами країни й створення дієвих механізмів їх експлуатації годі було сподіватись на розширення меж «Третього Риму» (від експансіонізму Росія ніколи не відмовлялась), зокрема, створення під егідою Романових «нової Візантії» – ідеї-фікс тої епохи [8, с. 96; 12, с. 86; 13, с. 103, 116–121, 349, 353].

Упродовж 1765–1780-х рр., ураховуючи поради просвітників освіченому монарху створювати на просторах своєї країни нову реальність, спираючись на традиції народу, симпатизуючи фізіократам та послуговуючись європейськими новаціями в управлінській сфері, реформатори запровадили самоврядування в управлінні селом і поставили на службу державі сільські традиції великоруських, насамперед північно-західних, губерній – руського миру. Його практики базувалися на принципах самоврядування, прімації інтересів колективу над інтересами індивідууму («владі миру»), стихійно-соціалістичних настановах, передбачали зрівняльнувальний розподіл землі й податкового тягаря всередині громади. Попри те, що в соціальному побутуванні руський мир, крім егалітаристського, мав чималий антиетатистський потенціал, оскільки селяни протиставляли мир державним структурам, функціонально мирські традиції сприяли соці-

альній інтеграції в аграрних спільнотах і локальній організації територій. Від реформ оподаткування економічних селян і громад переселенців Сибіру до «Установлень сільського ладу в казенних Катеринославського намісництва селищах, директору домоводства підвідомчих» (1787) запровадження елементів мирського самоврядування в сільському управлінні мало піднести ефективність фінансового адміністрування, зменшити бюджетні витрати на утримання управлінського апарату низового рівня. Водночас осмислювався проєкт соціального й управлінського впорядкування всієї країни. Видання в 1785 р. «Жалуваних грамот» дворянам і містам закріпило їх станові права та обов'язки (найвиразнішим з прав було станове самоврядування, що дистанціювало соціальну верству від адміністративного свавілля держави) та оновило модель тяглової держави. Однак загалом тогочасним істеблішментом середній клас планувалося розбудувати на базі найбільшої верстви – селян. Хоча плани надати їм відповідну «Жалувану грамоту» залишилися в чорнетках, це був справді масштабний, панімперського характеру, проєкт, адже лояльне ставлення до імперської влади й господарська та соціальна активність 9/10 імперського соціуму, безумовно, визначали долю аграрної країни, особливо на тлі сепаратизму нобелів і слабкості міщанського стану. [8, с. 97–98; 12, с. 86; 20, с. 167–183; 23, с. 52; 24, с. 347].

Натомість ці 9/10 росіян не мали чітких соціальних характеристик: у різних місцевостях різні категорії сільських мешканців мали різні, історично обумовлені, економічні й соціальні права та обов'язки, будучи в своїй масі «приписаними» до різних власників, відомств тощо. Відтак плани впорядкувати мешканців сіл у єдиний стан, а все населення «однієї шостої суходолу» – в декілька станів, разом із наданням усім станового самоврядування, загалом були модерними за своєю суттю, адже насамперед сприяли доланню в суспільстві, за висловом М. Дружиніна, «середньовічних перегородок». Крім того, поступове розмивання станових границь і запровадження всестанового місцевого самоврядування (що легко могло трансформуватись у відповідне безстанове) сприяло б власне модерному самоврядуванню – територіальному й безстановому за визначенням (у губерніях європейської частини країни практичні кроки в цьому напрямі було здійснено напередодні Першої світової війни). Суттєвою перепоною для реалізації цих планів було кріпацтво (на рубежі XVIII–XIX ст. кріпаки становили майже половину селян внутрішніх губерній), а дворянські вольності унеможлилювали втручання держави в управління селами кріпаків. Відсутність кріпацтва в новоприєднаних регіонах перетворювала останні на майданчики для апробації реформаторських задумів (зокрема, це Катеринославщина, Бессарабія).

Однак брак бюрократії, придатної для практичного втілення нових ідей, необхідність піднесення фахової освіти управлінців загалом (це вирішувалося наступниками Катерини II, котрі, крім Павла I, наголосили на вірності курсу сановної попередниці) – усе актуалізувало довгострокові завдання в контексті реалізації реформаторської лінії із соціального та управлінського впорядкування імперського села. Слід вказати, що часи Павла I, попри його опозиційність щодо діяльності матері, стали добою активного реформаторства в губерніях імперського ядра, вирішивши в 1797 р. частину завдань з управлінської уніфікації села на базі самоврядування [8, с. 98–106; 20, с. 178–183].

Однією з постатей, яка своїми задумами й діяльністю на високих бюрократичних посадах поєднала реформаторство останньої третини XVIII – першої половини XIX ст., був М. Сперанський. У створеному ним проєкті управлінського облаштування країни, крім поділу влади на три незалежні гілки – законодавчу, виконавчу й судову, передбачалося формування «середнього состоянія» з державних селян. Останні, разом з отриманням громадянських прав і станового самоврядування, мали стати підлеглим державі станом індивідуальних землевласників і брати участь в управлінні країною на місцевому й загальнодержавному рівнях, делегуючи своїх представників до волосної, окружної, Державної думи. Надалі ця управлінська схема з деякими корекціями втілювалася практично-управлінськими кроками в контексті реформ сільського управління рештою «довгого XIX ст.»: у 1830-і рр. органи самоврядування державних селян було оголошено «сільськими властями», а внаслідок селянських реформ 1860-х – 1870-х рр. такі права отримали всі сільські мешканці, інтегровані в стан сільських обивателів, поступово долучаючись до управління місцевостями делегуванням представників до органів управління повітами й губерніями; у 1906 р. селяни отримали доступ до управління всією державою, обираючи делегатів до Державної думи, хоча й з обмеженнями стосовно мешканців тих регіонів, населення яких в своїй масі демонструвало опозиційність щодо імперської влади (наприклад, польських губерній). Натомість суттєвих змін схема М. Сперанського зазнала в частині селянської землевласності: під час розробки Великих реформ поряд із індивідуальною власністю реформатори «допустили» (читай – визначили) функціонування колективної відповідної, а в добу «контрреформ» створили умови для її переваги закріпленням монопольного володіння сільськими громадами землею, наданою їм під час реформ 1860-х – 1870-х рр. [8, с. 100–101].

Наступним важливим кроком стало запровадження в 1821–1827 рр. низки положень, що унормовували управління «іногородцями» Сибіру, Оренбуржжя, Казахського Степу, Кавказу, Аляски тощо.

З метою управлінської уніфікації, зокрема фінскального адміністрування, та поступової інкорпорації корінних народів цих регіонів до загальнодержавного адміністративного поля традиційні громади (насамперед осілих автохтонів) поєднали у волості та запровадили в них оподаткування за взірцем державного села за лекалами руського миру [2, с. 74; 4, с. 266; 12, с. 129; 13, с. 350–355, 371, 377].

Таким чином, у 1765–1827 рр. було здійснено перші кроки з втілення на величезних обшарах Євразії західних ідей раціоналізації державного управління з використанням на місцевому рівні самоврядних практик у відповідності із західними модерними віяннями. Орієнтуючись на цей досвід, реформатори заклали перші цеглини в основу паніперського проєкту з управлінського оновлення імперського села.

У 1828–1850-і рр. створювалися правова та ідеологічна основи паніперського проєкту з управлінського оновлення села, відбувалась практична апробація реформаторських задумів у регіонах країни. На тлі її суттєвого територіального зростання (у першій половині XIX ст. вона збільшилась завдяки експансії на понад 1,5 млн кв. км за рахунок Грузії, Фінляндії, Бессарабії, Примор'я, північно-східного Казахстану, питомої ваги етнічно-польських земель тощо) необхідність правового та ідеологічного впорядкування цього міксу регіонів і народів зумовлювалась, крім оновлення економіки й соціальної архітектури, вимогами піднесення конкурентноспроможності Російської імперії на міжнародній арені, її внутрішньої стабілізації, забезпечення від сепаратизму місцевих еліт (найбільшу небезпеку становили антиімперські налаштовані нобелі остзейських губерній та Польщі). Не менше значення мало і традиційне завдання модернізації фінскального адміністрування, зумовлене хронічною фінансовою кризою, що вимагало якнайшвидшого впорядкування найбільшої соціальної верстви. Вельми важливими на цьому шляху стали реформаторські заходи 1830-х – 1840-х рр. з грандіозного управлінського й соціального впорядкування країни та розробки теорії офіційної народності. Практичне втілення останньої пов'язувалося з конструюванням соціальної опори трону, питому вагу якої мало скласти селянство. Не останньою мірою на це вплинули симпатії реформаторів європейській агроманії.

У вимірі правового унормування управлінських новацій регіони поділили на ті, що управлялися за загальними установленнями – 43 губернії Білорусі, Великої Росії, України, де самоврядні сільські установи стали складником управлінської вертикалі як її нижчі ланки, й ті регіони, що управлялися за особливими положеннями з урахуванням їх соціокультурної специфіки – Бессарабія, Остзейський край, Кавказ тощо. У аспекті соціального впорядкування офіційно започаткували чотири стани,

в які поступово мало інтегруватись усе населення країни: дворянство, духовенство, міські та сільські обивателі (самоврядні органи останніх оголосили «сільськими властями». Спочатку до сільських обивателів долучили державних селян, а надалі, по мірі уніфікації управління іншими категоріями сільських жителів, їх мали інтегруватись до цього стану [8, с. 102–104, 108].

В аспекті практичної апробації нового управління суттєвий досвід було напрацьовано в 1830-х – 1840-х рр. у Бессарабії та Південно-Західному краї. Крім оновлення фіску, задяки самоврядуванню в сільських громадах збільшувалася мобільність селян, відкривалися шляхи розбудові місцевого самоврядування під контролем бюрократії при мінімальному впливі на нього провінційного дворянства. У губерніях «імперського ядра» важливим напрацюванням стала реформа державних селян 1838–1841 рр., якою, крім упорядкування в єдину соціальну категорію «державні селяни» мешканців, що жили й господарювали на державних землях (білопашців, однодворців, половників, військових поселенців тощо), їх новоствореним сільським громадам надали уніфіковане і регламентоване самоврядування (ці громади мали яскраво виражений територіальний характер і були об'єднаннями декількох традиційних громад, котрі до того часу мали специфічні майнові, соціальні, управлінські характеристики) [8, с. 108–113].

Потужний імпульс реформаторським пошукам дали відомі російським інтелектуалам технології *local government* (під цим розумілася поширена в тогочасних Британії й Німеччині відповідна модерна самоврядна практика) та продукована західноєвропейською думкою теорія вільної громади. Остання акцентувала на праві місцевої громади опікуватись власними справами як на праві природному й такому, що не може бути відчуженим, як і природні та невідчужувані права людини. Вільну громаду оголосили первинною стосовно держави, остання мала поважати свободу громадського самоврядування, відтак поряд із законодавчою, виконавчою і судовою владою визнавалася четверта – місцева / муніципальна / громадська (надалі на цій базі сформулювали господарську, а потім громадську, державницьку та інші теорії місцевого самоврядування). Певний вплив справили ідеї А. де Токвіля про іманентність демократичних самоврядних практик у традиційних громадах, а також Л. фон Штайна щодо управлінської модернізації країн шляхом розбудови справедливої соціальної організації й реалізації політики державного соціалізму – засобом цього австрійському реформатору уявлялося залучення до управління місцевостями їх мешканців, обраних самими громадами за майновим принципом [8, с. 114–116].

Однак, на думку російських інтелектуалів, новації західних країн не слід було переносити до Росії

через її соціокультурну особливість. Слов'янофіли, яким симпатизували цар, Романови, частина сановної бюрократії, вимагали поваги до прав вільних громад своєї країни та наголошували на доцільності опертися в її оновленні на самоорганізацію руського миру (окремий імпульс цьому дала висока оцінка егалітарних мирських практик вестфальським бароном А. фон Гакстгаузенем, а зовнішнім контекстом – побоювання соціальних струсів, подібних до революційних кінця 1840-х рр. у Західній Європі). Ідейну лінію продовжив О. Герцен, який розгледів у руському мирі «селянський соціалізм», завдяки чому Російська імперія нібито мала підстави для соціальної революції й встановлення «сільського комунізму» – це начебто відповідало західним прагненням економічної свободи і праву кожного володіти часткою громадської землі, брати участь у громадському самоврядуванні. Такі ідеї солідаризували імперських реформаторів у їх ставленні до «корінних історичних підвалин народного життя» і «продукту тисячолітньої історії» – руського миру. Його практики протиставили європейським новаціям з їх незвичними для руських принципами колегіальності та більшості голосів на зібраннях: мовляв, останнє вело б до розбрату на сходах, адже учасники мирських зібрань все про всіх знали до тонкощів. «Усвідомили» реформатори й зв'язок мирського з «глобальною місією» Росії в соціальному оновленні країн світу засобом повсюдного облаштування «общин / комун» (звісно, за лекалами руського миру) з метою розбудови нового соціального ладу – «державного соціалізму» [8, с. 116–119, 122].

Цей ідейний комплекс, на тлі суттєвого загострення фінансової кризи (державний борг Росії сягнув 1 млрд крб при зростанні дефіциту бюджету в 6 разів – з 52 до 307 млн), зумовленої поразкою Росії у Східній (Кримській) війні, крім пришвидшення розробки управлінських реформ, нівелював загальну реформаторську траєкторію в частині управління селом. Дворянство в своїй масі ігнорувало становий обов'язок з управління місцевостями і мало значні борги перед імперською скарбницею, обчислювані декількома річними бюджетами країни. Відтак курс було взято і на зменшення ролі дворян у місцевому управлінні та збільшення компетенції бюрократичних структур. У тиші міністерських кабінетів і кулуарах, наближених до Романових, постало нове управління країною, сконструйоване реформаторською меншістю, котру назвали «червоними». Їх підтримав цар. Плід реформаторської творчості останніх – редагований проєкт з управлінської модернізації країни в частині управління селом, безпідставно ототожнений в науковій літературі суто із скасуванням кріпацтва т управлінням олаштуванням сіл посткріпаків, став Великою селянською реформою 1860-х – 1870-х рр.: низкою реформаторських кроків було цілеспрямовано уніфіковано

управління посткріпаками, державними, удільними, палацевими селянами, іноземними колоністами, козаками українського Лівобережжя тощо – всі вони стали сільськими обивателями зі своїм становим самоврядуванням. Регіональні варіації сільського самоврядування на базі «Загального положення про селян, що вийшли з кріпацької залежності» (далі – «Загального положення про селян») 1861 р. постали в Польщі, балтійських і грузинських губерніях. Разом із земським і міським самоврядуванням, уніфіковане сільське самоврядування, що надалі, за планами реформаторів, мало трансформуватися у територіальне самоврядування на селі, мало сприяти розбудові в країні інституту місцевого самоврядування [8, с. 133–138]. Саме в цьому полягав зміст третього етапу (1860-і – 1870-і рр.) панімперського проєкту з управлінського оновлення села.

Однак вести мову про європейськість нового управління селом як транзиту до модерного місцевого самоврядування на обширах, де мешкала найбільша соціальна верства, підстав замало. По суті, 1860-і – 1870-і рр. стали часом переходу реформаторства в сільському сегменті з модерних рейок на традиційні. Причиною тому були практики руського миру: батьки Великої реформи 1860-х – 1870-х рр. взяли їх за організаційну основу управлінського оновлення села. Вагомою мірою це зумовлювалося провалом банківської реформи 1857 р., що мала забезпечити викупну операцію для посткріпаків, та потребою встановити контроль держави за оподаткуванням у новому селі. Безграмотні в своїй масі вчорашні колективні користувачі поміщицької землі, які формально, з моменту підписання відповідних угод про викуп наділів, переходили до розряду сільських землевласників («установні грамоти» приймалися сільськими сходами колективно), залишаючись при цьому боржниками держави, мали своєю працею поповнювати державну скарбницю – грішми, збіжжям, фізичними роботам. Крім того, застосування самоврядних практик руського миру позбавляло чиновництво й імперську скарбницю чималого тягаря, адже громади мали утримувати власне управління, здійснювати самопоміч і стягувати податки круговою порукою. Як резюмували ліберали, країна вирушила до нового суспільного і державного життя, до нового місцевого управління, «вільний селянський світ» став ланкою провінційної адміністрації, «одиноцею» державного ладу, а сконструйовані за лекалами руського миру сільські громади перетворилися на «наймогутніші установи уряду». По суті, було одержавлено традиційні самоврядні структури [8, с. 99–128, 161, 290–291].

Упродовж 1860-х – 1870-х рр. у аспекті вирішення проблем управління окраїнними регіонами та подолання сепаратистських настроїв місцевих еліт в контексті пошуків шляхів консолідації країни й розробки теорії національної державності рефор-

матори наголосили на законодавчій та управлінській уніфікації країни (імпульс цьому дало антиімперське повстання 1863 р. в польських губерніях). Слов'янофіли знов акцентували на використанні традиційних практик руського миру. Нова програма облаштування «некорінних» (читай – неруських) народів – мешканців окраїнних регіонів, як висловився І. Аксаков, вимагала їх «перевиховання» в дусі «русської народності», перетворення на «свідому освічену силу», адже єдність державна мала бути виявом єдності «населеної країни». Було оголошено про «однакове» вирішення селянського питання «по всій Русі», яку пропонувалося зшити своєрідними становими «скріпами», штучно створюючи селянський стан там, де його не було. З огляду на це, у вищому істеблішменті країни набула поширення ідея впорядкування сіл іногородців засобом їх управлінської уніфікації на базі «Загального положення про селян» 1861 р. Реалізація цього завдання стала змістом наступного, останнього, етапу управлінського оновлення села в рамках відповідного панімперського проєкту – періоду 1880-і – 1917 р.

Інструментально це реалізовувалося конструюванням нових самоврядних сільських громад і волостей, гібридизацією практик руського миру з відповідними місцевими традиційними. Усюди, за висловом намісника Кавказу І. Воронцова-Дашкова, «виборні від народу» вирішували все «в дусі народних воззрєній», зберігаючи традиційні родові зв'язки та заводячи «общинні порядки», як у великоруському селі. Поступове реформування місцевого управління за шаблоном європейської частини країни відбувалося у Сибіру, середньоазійських регіонах, на Далекому Сході. Там, де спостерігалися залишки родових відносин, військова справа ставала повинністю, а нове управління селом сприяло фіскальним і військовим функціям [1, с. 407; 2, с. 74; 5, с. 176; 7, с. 113; 9, с. 40; 10, с. 31; 13, с. 357, 371–373].

Вагому роль в управлінському оновленні окраїнних регіонів мала відіграти їх колонізація мешканцями з внутрішніх (європейських) губерній – уряд усіяло заохочував останніх до цього. Громади переселенців, із запровадженням у них сільським самоврядуванням за лекалами руського миру, мали сприяти адміністративній цілісності країни. Переселенці потребували землі, а її можна було отримати, перерозподіливши землі автохтонів, що, природно, викликало невдоволення останніх. Разом з їх русифікацією, на тлі свавілля і беззаконня в самоврядних сільських громадах, що не останньою чергою уможливилось підтримкою корумпованими імперськими адміністраторами, – усе зумовило масштабний опір корінного населення азійських частин країни. Упродовж 1890-х – на початку 1900-х рр. виступи селян проти влади – і місцевої, і загальноімперської,

активізувалися. В 1902 р. розпочалася селянська революція, імпульс якій дали заходи влади з перерозподілу ресурсів сільських громад в умовах заострення продовольчих проблем рубежу XIX–XX ст. та реформ у азійських громадах, що суттєво утискували права автохтонів у користуванні місцевими ресурсами. Акції опору охопили практично всі регіони імперії Романових (виключенням була Фінляндія з її територіальним місцевим самоврядуванням на всестанових засадах і значно вищим за інші регіони загальним рівнем життям). Опір села державі набув системності завдяки територіально-організуючій ролі сільського самоврядування. У часи Першої світової війни на селі посилювався місцевий партикуляризм, сільські громади вдалися до потужного опору експропріаціям продовольства, збіжжя, кінської сили, експлуатації людських ресурсів тощо. Особливо потужними були виступи селян середньоазійських губерній (Туркестану), де в 1916 р. сталося масштабне антиімперське повстання. Село всієї країни виступило проти імперії організованою на базі самоврядних громад силою, що каналізувало революціонізацію і розпаду Російської імперії [3, с. 420; 8, с. 379–387; 11, с. 42–49, 97–100; 15; 16, с. 155–159; 19; 21, с. 5; 22, с. 26; 25, с. 249–256, 261].

Висновки. Реалізація впродовж «довгого XIX ст.» панімперського проєкту з управлінської модернізації аграрної Російської імперії зумовлювалася необхідністю розбудови в ній ефективного урядування. Вагомим складником модернізаційних заходів стало запровадження станового самоврядування транзитивного характеру, яке поступово мало трансформуватись у територіальне безстанове. На селі це здійснювалося етапами: 1765–1827 рр.; 1828–1850-і рр.; 1860-і–1870-і рр.; 1880-і–1917 рр., разом зі змінами реформаторської парадигми. На перших двох етапах орієнтирами були європейські принципи розбудови модерного місцевого самоврядування. Натомість на двох останніх реформаторство відбувалось поширенням на села всіх регіонів традиційних самоврядних практик руського миру. Такий формат реформи сільського самоврядування суперечив завданням модернізації і створив своєрідні селянські «скріпи» імперського простору, консервуючи на чималій частині Євразії традиційність і зумовлюючи на початку XX ст. масштабний конфлікт (селянську революцію) між самоврядним селом та імперською владою. Через брак у неї повноважень в управлінні місцевими ресурсами вона грубо втрутилася в самоврядну діяльність громад, що спровокувало громадянське протистояння, що каталізувало революціонізацію і розпад Російській імперії.

Подальше студювання проблеми можливе виокремленням регіональних моделей сільського самоврядування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абашин С.Н. Империя и местное самоуправление: идеология реформ в русском Туркестане в конце XIX – начале XX вв. *Пространство власти: исторический опыт России и вызовы современности: сб. ст.* Москва: МОНФ, 2001. С. 391–412.

2. Абдулаева М.И., Далгат Э.М. Дагестанское общество после Кавказской войны: интеграция в общероссийское пространство. *Вопросы истории.* 2019. № 6. С. 73–80.

3. Бимолданова А.А. «Ввиду изложенных оснований я ходатайствую...»: казахские волостные управители глазами уездного начальника Г. Михайлова. *Люди империи – империя людей: персональная и институциональная история Азиатских окраин России: сб. науч. ст.* Омск: Омский гос. ун-т им. Ф.М. Достоевского, 2021. С. 418–425.

4. Бобровников В. Что вышло из проектов создания в России инородцев? «Понятия о России»: к исторической семантике имперского периода. Москва: НЛО, 2011. Т. 2. С. 259–291.

5. Верховцева І.Г. Мегатренди світового розвитку XIX–XXI століть: самоврядні територіальні громади як носії державної влади (кейс «Російська імперія»). *Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії.* 2022. № 42. С. 170–181.

6. Верховцева І.Г. Місцеве самоврядування як світовий мегатренд XIX–XXI століть: кейс «Модерний проєкт Російської імперії». *Politicus.* 2022. № 2. С. 86–97.

7. Верховцева І.Г. Російська імперія у фокусі глобалістики: парадокси управлінської уніфікації імперського простору. *Регіональні студії.* 2021. Вип. 24. С. 110–115.

8. Верховцева І.Г. Селянське самоврядування в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2019. 701 с.

9. Дашковский П.К., Шершнева Е.А. Политика аккультурации в отношении мусульманских общин Сибири во второй половине XIX – начале XX в. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: история России.* 2022. № 21-1. С. 34–44.

10. Жалсанова Б.Ц. История местного самоуправления бурят: XIX – начало XX в.: автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / ФГБУН «Ин-т монголовед., будцологии и тибетологии Сибирс. отд. РАН». Улан-Уде, 2012. 43 с.

11. История Башкортостана во второй половине XIX – начале XX века: в 2 т. Т. I. Уфа: Гилем, 2006. 240 с.

12. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. Львів: Укр. катол. ун-т, 2005. 360 с.

13. Красняков Н.И. Система национально-регионального управления в Российской империи (вторая половина XVII – начало XX вв.): дис. ... д-ра юр. наук: 12.00.01 / Сибирс. ин-т упр.–филиал ФГБОУВО «РАНХиГС ПРФ». Новосибирск, 2019. 517 с.

14. Курас Л.В. Национальное и аграрное движение бурят в начале XX века. *Власть.* 2011. № 4. С. 140–143.

15. Лысенко Ю.А., Рыгалова М.В., Егоренкова Е.Н. Русский язык как механизм интеграции Степного

генерал-губернаторства России в общеимперское пространство (вторая половина XIX – начало XX в.). *Вестник археологии, антропологии и этнографии.* 2021. № 1(52). С. 154–163.

16. Максаков А.А. Революция и контрреволюция в Сибири в 1905–1906 гг. *Карательные экспедиции в Сибири в 1905–1906 гг.: док. и матер.* Москва-Ленинград: Соцэкгиз, 1932. С. 3–41.

17. Нарочницкая Н.А. Россия и русские в мировой истории. Москва: Межд. отношения, 2004. 536 с.

18. Национальные окраины Российской империи: становление и развитие системы управления. Москва: Славян. диалог, 1997. 415 с.

19. Ноздрин Г.А. Социальный протест Сибирского крестьянства во второй половине XIX – начале XX в. *Вестник Томского государственного университета.* 2005. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnyy-protest-sibirskogo-krestyanstva-vo-vtoroy-pолоvine-xix-nachale-xx-v>

20. Реформы в России. С древнейших времен до конца XX в.: в 4 т. Т. 2. Москва: Полит. энцикл., 2016. 429 с.

21. Рыскулов Т.Р. Предисловие. *Восстание 1916 года в Кыргызстане.* Москва: Соцэкгиз, 1937. С. 3–13.

22. Суворова Н.Г. Административная русификация крестьянских обществ Сибири: проекты и практика имперских экспертов в середине XIX в. *Известия Иркутского государственного университета. Серия: Политология. Религиоведение.* Т. 10. 2014. С. 20–33.

23. Суворова Н.Г. Крестьянское самоуправление в колонизуемом пространстве Сибири. *Вестник Томского государственного университета. История.* Вип. 5(25). 2013. С. 52–58.

24. Суворова Н.Г. Оформление низовой административно-территориальной структуры Сибирского региона Российской империи (конец XVIII – первая половина XIX века). *Пространство власти: исторический опыт России и вызовы современности: сб. ст.* Москва: МОНФ, 2001. С. 345–371.

25. Центр и регионы: экономическая политика правительства на окраинах Российской империи (1894–1917). 2 изд. Санкт-Петербург: С.-Петерб. ун-т, 2021. 660 с.

REFERENCES:

1. Abashin, S.N. (2001). Ymperyia y mestnoe samoupravlenye: ydeolohyia reform v russkom Turkeстане v kontse XIX – nachale XX vv. [Empire and local self-government: the ideology of reforms in Russian Turkestan in the late 19th – early 20th centuries]. *Prostranstvo vlasty: ystorycheskyj opyt Rossyy y vyzovy sovremennosti: sb. st.* Moscow: MONF, pp. 391–412. [in Russian].

2. Abdulaeva, M.I., Dalgat, E.M. (2019). Dahestanskoe obschestvo posle Kavkazskoj vojny: yntehratsyia v obscherossyjskoe prostranstvo [Dagestan society after the Caucasian war: integration into the all-Russian space]. *Questions of history*, vol. 6, pp. 73–80. [in Russian].

3. Bimoldanova, A.A. (2021). «Vvydu yzlozhennykh osnovanyj ia khodatajstvuii...»: kazakhske volostnye upravytely hlazamy uezdnoho nachal'nyka H. Mykhajlova [“In view of the above grounds, I intercede ...”: Kazakh

volost governors through the eyes of the county chief G. Mikhailov]. *Liudy ymperyy – ymperyia liudej: personal'naia y ynstytutsional'naia ystoria Azyatskykh okrayn Rossyy: sb. nauch. st. Omsk: Omskyj hos. un-t ym. F.M. Dostoevskoho*, pp. 418–425. [in Russian].

4. Bobrovnikov, V. (2011). Chto vyshlo yz proektov sozdaniya v Rossyy ynorodtsev? «Poniatyia o Rossyy»: k ystorycheskoj semantike ymperskoho peryoda [What came out of the projects for the creation of foreigners in Russia? “Concepts about Russia”: to the historical semantics of the imperial period]. Moscow: NLO, t. 2, pp. 259–291. [in Russian].

5. Verkhovtseva, I.G. (2022). Mehatrendy svitovoho rozvytku XIX–XXI stolit': samovriadni terytorial'ni hromady iak nosii derzhavnoi vlady (kejs «Rosijs'ka imperiia») [Megatrends of world development of the XIX–XXI centuries: self-governmental territorial communities as bearers of state power (case «Russian Empire»)]. *Bulletin of Lviv University. Series: philosophical and political studies*, vol. 42, pp. 170–181. [in Ukrainian].

6. Verkhovtseva, I.G. (2022). Mistseve samovriaduvannia iak svitovyj mehatrend XIX–XXI stolit': kejs «Modernyj proiekt Rosijs'koi imperii» [Local self-government as a world megatrend of the XIX–XXI centuries: case «Modern project of the Russian Empire»]. *Politicus*, vol. 2, pp. 86–97. [in Ukrainian].

7. Verkhovtseva, I.G. (2021). Rosijs'ka imperiia u fokuci hlobalistyky: paradoksy upravlins'koi unifikatsii impers'koho prostoru [Russian Empire in the focus of globalistics: paradoxes of management unification of imperial space]. *Regional Studies*, vol. 24, pp. 110–115. [in Ukrainian].

8. Verkhovtseva, I.G. (2019). The peasant self-government in the Russian Empire (the second half of the XIX – the beginning of the XX): dissertation for the degree of a doctor of historical sciences, specialty 07.00.02 / Bogdan Chmelnytsky Cherkasy State University. Cherkasy. [in Ukrainian].

9. Dashkovskij, P.K., Shersheneva, E.A. (2022). Polytyka akkul'turatsyy v otnoshenyy musul'manskykh obschyn Sybyry vo vtoroj polovyny XIX – nachale XX v. [The policy of acculturation towards the Muslim communities of Siberia in the second half of the 19th – early 20th centuries]. *Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia, series: history of Russia*, vol. 21-1, pp. 34–44. [in Russian].

10. Zhalsanova, B.Tz. (2012). Ystoria mestnoho samoupravleniia buriat: XIX – nachalo XX v. [The history of local self-government of the Buryats: XIX – early XX century]: dissertation for the degree of a doctor of historical sciences, specialty 07.00.02 / FGBUN «in-t mongoloved., budzholodii i tibetologii Sibirs. otd. RAN». Ulan-Ude. [in Russian].

11. Ystoria Bashkortostana vo vtoroj polovyny XIX – nachale XX veka: v 2 t. [History of Bashkortostan in the second half of the 19th – early 20th century] (2013), vol. I. Ufa: Gilem. [in Russian].

12. Kappeler, A. (2005). Rosiia iak polietnichna imperiia: Vynyknennia. Istoriia. Rozpad [Russia as a multi-ethnic empire: Emergence. History. Decay]. L'viv: Ukr. katol. un-t. [in Russian].

13. Krasn'yakov, N.I. (2019). Systema natsyonal'no-rehyonal'noho upravleniia v Rossyjskoj ymperyi (vтораia polovyna XVII – nachalo XX vv.) [The System

of National-Regional Administration in the Russian Empire (second half of the 17th – early 20th centuries)]: dissertation for the degree of a doctor of law sciences, specialty 12.00.01 / Sibirs. in-t upr.–filial FGBOUVO «RANHIGS PRF», Novosibirsk. [in Russian].

14. Kuras, L.V. (2011). Natsyonal'noe y ahrarnoe dvyzhenie buriat v nachale XX veka [The national and agrarian movement of the Buryats at the beginning of the 20th century]. *Power*, vol. 4, pp. 140–143. [in Russian].

15. Lysenko, Yu.A., Rygalova, M.V., Yegorenkova, E.N. (2021). Russkyj iazyk kak mekhanyzm yntehratsyy Stepnoho heneral-hubernatorstva Rossyy v obscheyperskoe prostranstvo (vтораia polovyna XIX – nachalo XX v.) [The Russian language as a mechanism of integration of the Steppe Governor General of Russia into the overall imperial space (second half of the 19th – early 20th centuries)]. *Vestnyk arkeolohyy, antropolohyy y etnohrafyy*, vol. 1(52), pp. 154–163. [in Russian].

16. Maksakov, A.A. (1932). Revoliutsyia y kontrrevoliutsyia v Sybyry v 1905–1906 hh. [Revolution and counter-revolution in Siberia in 1905–1906]. *Karatel'nye ekspedytsyy v Sybyry v 1905–1906 hh.: dok. i mater.* Moscow-Leningrad: Sotzkgiz, pp. 3–41. [in Russian].

17. Narochnitzkaya, N.A. (2004). Rossyia y russkye v myrovoj ystoriy [Russia and Russians in world history]. Moscow: Mezhd. otnosheniya. [in Russian].

18. Natsyonal'nye okrayny Rossyjskoj ymperyi: stanovleniye y razvytye systemy upravleniia [National outskirts of the Russian Empire: formation and development of the management system] (1997). Moscow: Slav'ans. dialog. [in Russian].

19. Nozdryn, G.A. (2005). Sotsyal'nyj protest Sybyrskoho krest'ianstva vo vtoroj polovyny XIX – nachale XX v. [Social protest of the Siberian peasantry in the second half of the 19th – early 20th centuries]. *Bulletin of Tomsk State University*, retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnyy-protest-sibirskogo-krestyanstva-vo-vtoroy-polovine-xix-nachale-xx-v> [in Russian].

20. Reformy v Rossyy. S drevnejshykh vremen do kontsa XX v.: v 4 t. [Reforms in Russia. From ancient times to the end of the twentieth century] (2016). T. 2. Moscow: Polit. entzkl. [in Russian].

21. Ryskulov, T.R. (1937). Predyslovye [Foreword]. *Vosstanye 1916 hoda v Kyrhyzstane*. Moscow: Sotzkgiz, pp. 3–13. [in Russian].

22. Suvorova, N.G. (2014). Admynstratyvnaia rusyfykatsyia krest'ianskykh obschestv Sybyry: proekty y praktyka ymperskykh ekspertov v seredyne XIX v. [Administrative Russification of Siberian Peasant Societies: Projects and Practice of Imperial Experts in the Middle of the 19th Century]. *News of the Irkutsk State University. Series: Political Science. Religious studies*, T. 10, pp. 20–33. [in Russian].

23. Suvorova, N.G. (2013). Krest'ianskoe samoupravleniye v kolonyzuevom prostranstve Sybyry [Peasant self-government in the colonized space of Siberia]. *Bulletin of Tomsk State University. History*, vol. 5(25), pp. 52–58. [in Russian].

24. Suvorova, N.G. (2001). Oforneniye nyzovoj admynstratyvno-terytorial'noj struktury Sybyrskoho rehyona Rossyjskoj ymperyi (konets XVIII – pervaiia

polovyna XIX veka) [Formation of the lower administrative-territorial structure of the Siberian region of the Russian Empire (late 18th – first half of the 19th century)]. *Prostranstvo vlasti: ystorycheskyj opyt Rossyy u vyzovy sovremennosti: sb. st.* Moscow: MONF, pp. 345–371. [in Russian].

25. Tsentr y rehyony: ekonomycheskaia polytyka pravytel'stva na okraynakh Rossyjskoj ymperyi (1894–1917) [Center and regions: economic policy of the government on the outskirts of the Russian Empire (1894–1917)]. (2021). 2 izd. Sankt-Peterburg: S.-Peterb. un-t. [in Russian].

Panimperal project for the management modernization of the Russian Empire: implementation stages (perspective of global studies)

Verkhovtseva Irina Gennadiivna

Doctor of Historical Science, Associate Professor,
Professor at the Department of Psychology and Social and Humanitarian Disciplines
State University of Infrastructure and Technologies
Kirillivska str., 9, Kyiv, Ukraine

In the subject field of global studies, the study of the administrative renewal of the Russian Empire during the “long” XIX century has been updated. as a pan-imperial project, an important component of which was the introduction of local self-government. It was emphasized that the project had no analogues in world practice, and its goal was to establish control over a large part of Eurasia united within the borders of this state. Given the fact that more than 9/10 of the country's population lived in the countryside and was characterized by extraordinary ethno- and socio-cultural diversity, research attention was focused on the rural segment of modernization and management measures. For the first time in the scientific literature, the activities of the imperial authorities on the unification of rural management were staged: 1765–1822; 1823–1850s; 1860s–1870s; 1880s–1917. The criterion for distinguishing the stages was changes in the reform paradigm. In the first two stages, European principles of building modern local self-government were the guiding principles. On the other hand, in the last two stages, the reformation took place by the spread to the villages of all regions of the self-governing practices of the traditional communities of the northwestern Great Russian provinces - the Russian peace, along with the activation of the resettlement of peasants from the internal provinces to the outlying Asian regions. As a result of this administrative pseudo-renewal of the country, a kind of peasant “scrapbook” of the imperial space was created. This contradicted the basic ideas of modern local self-government as territorial and stateless, and contributed to the preservation of traditionalism in a large part of Eurasia. At the last stage, the imperial authorities resorted to gross interference in the self-governing activities of rural communities, redistributing their resources. In the first years of the XX century. this led to large-scale village resistance and the beginning of the Peasant Revolution. Under its conditions, village self-government contributed to the territorial organization of the performances of the largest social stratum. During the First World War, anti-imperial sentiments in the countryside intensified, which resulted in powerful uprisings and contributed to the development of civil resistance. This catalyzed the fatal end of the Russian Empire, which was largely caused by the contradictory steps of the authorities in the context of the implementation of the pan-imperial project of administrative modernization of the countryside.

Key words: historical global studies, the Russian Empire of the “long 19th century”, managerial modernization, local self-government, village public management.